

Шепетяк О. Лінгвофілософська проблема значення у Вільяма Оккама. // Людинознавчі студії. Збірник наукових праць ДДПУ. – Дрогобич: Науково-видавничий центр ДДПУ, 2010. – Випуск 22. Філософія. – С. 236-246.

УДК: 1:811(410)"14"

Ш 48

Олег Шепетяк

Лінгвофілософська проблема значення у Вільяма Оккама

У статті проведено аналіз досліджень В. Оккама в царині філософії мови і семіотики, проаналізовано зв'язок його думок з ідеями Аристотеля, викладеними у "Герменевтиці". Особлива увага приділяється вивченню проблеми суппозиції термінів, сформованій під впливом оккамової силлогістики.

Ключові слова: В. Оккам, семіотика, значення, суппозиція, слово.

Олег Шепетяк. Лигвофилософская проблема значения в Уильяма Оккама

В статье проведен анализ исследований У. Оккама в области философии языка и семиотики, проанализирована связь его мыслей с идеями Аристотеля, изложенными в труде "Об толковании". Особенное внимание уделено изучению проблемы суппозиции терминов, сформированной под влиянием оккамовой силлогистики.

Ключевые слова: У. Оккам, семиотика, значение, суппозиция, слово.

Oleh Shepetyak. Lingual and philosophic problems of meaning in William Ockam. The article deals with the analysis of W. Ockam's works in the field of philosophy of language and semiotic. We study the ideas of scientist and their connection with Aristotle's ideas that are shown in "Hermeneutic". The main attention is under the influence of Ockam's syllogistic.

Key words: W. Ockam, semiotic, meaning, supposition, word.

Проблема значення є однією з центральних у низці філософських дисциплін: філософії мови, герменевтиці, логіці, теорії пізнання і науки тощо. Відколи людина почала міркувати над своїм оточенням та власною роллю у ньому, відтоді вона послуговується знаком та намагається осмислити його відношення до дійсності, яку позначає, та опосередкованість процесу творення і відчитування знаку. Антична думка дала наступним поколінням вагомий матеріал про спроби зрозуміти сутність та призначення знаку-слова і зробила величезний внесок у розв'язання семантично-герменевтичної проблеми знаку і його значення. Ця проблема глибоко опрацьовувалася Платоном, Аристотелем, стоїками та іншими.

Середньовіччя продовжило ці пошуки, доповнюючи їх цікавими і глибокими роздумами, які назавжди залишилися у скарбниці духовного надбання. Відзначимо, що середньовічна думка ще не знала ані філософії мови в сучасному розумінні, початок якої поклав аж Вільгельм фон Гумбольдт, ані філософської герменевтики, яку започаткувати німецькі герменевти Нового часу. Проблема значення в середньовічній філософії розглядалася зазвичай у контексті формальної логіки, базованої на Аристотелевих засадах.

Особливо багато уваги проблемі значення приділив середньовічний англійський філософ, професор Оксфордського університету Вільям Оккам (бл.1285-1349), якого сьогодні, поряд з Томасом Гобсом та Готфрідом Вільгельмом Ляйбніцем, уважають попередником і фундатором семіотики, яка у сучасному вигляді визріла аж у напрацюваннях Чарльза Пірса.

Питання значення, поставлене В. Оккамом, належить до проблем філософії мови та логіки і відіграє у цих науках особливо важливу роль. Однак вона залишається надто мало вивченою як у теоретичному мовознавстві, так і у лінгвофілософії. Серед абсолютно невіршених частин проблеми особливо важливим є В. Оккама до аристотелево-схоластичної традиції формальної логіки, критичне коментування В. Оккамом висловлювань

Аристотеля про значення знаку-слова. Поза увагою, особливо вітчизняних дослідників, залишились чималі напрацювання В. Оккама щодо суппозиції термінів та залежності від неї значення знаку-слова.

В ході нашого дослідження ми звернемося, окрім творів самого В. Оккама, також до фундаментальної праці іннсбрукських філософів Ганса Крамля та Гергарта Ляйбольда "Wilhelm von Ockham" [4], в якій автори виклали глибокий аналіз творчості В. Оккама. Праця цікава також тим, що до її написання авторів надихнув їхній учитель та попередник на професорській кафедрі Владімір Ріхтер, який започаткував вивчення творчості В. Оккама в Іннсбрукському університеті та якому присвячена згадана робота. При порівнянні міркувань В. Оккама і Аристотеля послуговуємось Аристотелевою працею "Герменевтика" ("Про тлумачення") [1]. Також ми звертаємось до напрацювань інших вчених, зокрема до Хрестоматії з курсу середньовічної філософії, укладеної Т. Біленко [2], досліджень Гіларі Патнам [5], який детально вивчив проблему значення, Бернарда Келіна [3], який у своїх логічних дослідженнях багато уваги присвятив вивченню проблеми суппозиції термінів і залежності від неї значення слова, та важливого дослідника середньовічної філософії Ульберта Штьокля [6].

Ціллю цього дослідження є проаналізувати оригінальні міркування В. Оккама про значення слова та викласти їх у контексті дискусії його часу.

Ведучи мову про значення, передовсім важливо дати відповідь на питання: *значення чого саме* цікавило В. Оккама. Оскільки англійський вчений вивчав проблему значення в контексті логіки, яка того часу включала в себе також лінгвістичні дослідження, то й під значенням розуміли виключно значення слова-терміну. Знак, який сьогодні є семантичною категорією, в Середньовіччі редукувався до слова, та не мав того змістового навантаження, яке він отримав у рамках новочасних та сучасних герменевтики, семіотики і математичної логіки. Слово стало основним носієм значення ще в античній традиції від Платона і Аристотеля. Останній у відомій праці "Герменевтика" категорію значення застосовував передовсім до слова. Середньовіччя перейняло від античності розуміння слова як носія значення.

Наступне питання, довкола якого точилася дискусія і яке є центральним у семантичних міркуваннях В. Оккама, торкається того, що саме позначається словом, тобто яку дійсність треба вважати значенням слова. Саме тут від античності до сьогодні точиться дискусія щодо проблеми значення. Початок дискусії поклав Аристотель у праці "Περὶ ἑρμηνείας", яка в латинському варіанті отримала назву "De interpretatione", запропоновану Ісидором Севільським (VI-VII ст.); в сучасних західноєвропейських мовах, дублюючи грецьку оригінальну назву, її називають "Герменевтикою", а в російському перекладі Е. Радлова 1891 року була зроблена калька латинської назви "Об истолковании", що спричинило вживання в українській мові обох назв. Отож, в "Герменевтиці" Аристотель висловив кілька важливих думок про значення. Він писав: "Те, що в звукосполученнях, – це знаки уявлень у душі, а письменна – знаки того, що у звукосполученнях" [1, 93]. Аристотель чітко наголосив, що слово є знаком того, що відкладається в душі людини внаслідок контакту з навколишньою дійсністю, тобто слово є *nota passionum animae*. На думку Аристотеля, словами позначаються не речі дійсності, які нас оточують і про які ми ведемо мову, використовуючи слова, а те уявлення, яке вони залишають після себе в душі. З цього можемо зробити висновок, що слово і його значення не є об'єктивними реальностями, позаяк їхнє відношення до об'єктів навколишнього світу опосередковане уявленнями душі.

В іншому абзаці цієї ж глави "Герменевтики" Аристотель висловлює ще одну сентенцію: "Імена мають значення в силу домовленості, адже від природи немає жодного імені"¹ [1, 94]. Цією думкою мислитель ще раз підтверджує своє переконання в тому, що словам значення дають люди. Оскільки слова означають *уявлення* в душі, а *не речі*, то виникає питання: як різні люди можуть розуміти одні одних, зважаючи на те, що слова кожного з них означають

¹ Переклад усіх цитованих уривків здійснений автором статті.

уявлення в їхніх власних душах. Наведене міркування Аристотеля дає на це питання чітку відповідь. Значення має конвенційно-суб'єктивний, а не об'єктивний характер. Люди "домовилися" використовувати ті самі слова для означення уявлень, які в їхніх душах викликані тими самими речі. Незалежно від того, викликає якась річ у різних людей однакові уявлення, чи в кожній людині інше, кожна людина здатна прикріпити якесь слово до своїх уявлень про річ і так комунікувати з іншими людьми.

Більшість коментаторів Аристотелевих творів однозначно тлумачили ці рядки мислителя, наголошуючи: слово означає те, *що в душі*, а не те, *що зовні* людини. Серед найвідоміших коментаторів, які саме так трактували семантику Аристотеля, були Боецій, несторіанець Проб Едеський, який переклав "Герменевтику" сирійською мовою, Амоній Гермій, Іван Філопон та інші. Окрім тлумачення думок Аристотеля, згадані вчені також уточнили, що саме треба розуміти під уявленням. На їхню думку, тут ідеться про поняття як форму мислення. Отже, річ пізнається душею (розумом) та творить її поняття, яке відображає загальні та істотні ознаки речі.

В. Оккам був одним із перших філософів Середньовіччя, який наважився заперечити Аристотелю та його іменитим коментаторам. Він твердив, що слово означає річ, а не поняття. Проте В. Оккам не наважився висловити власні міркування у формі антитези до думок свого давньогрецького колеги. Він зробив це в максимально коректній формі – тлумачачи Аристотеля. Він писав: "Я стверджую, що слова є знаками, підкореними поняттям або інтенціям душі, не тому, що коли слово "знак" взяти у власному значенні, то самі слова означають поняття душі в першу чергу і у властивому значенні, а тому, що слова призначені для того, щоб означати те саме, що означають поняття розуму. Так, що спершу по природі поняття означає щось, а згодом слово означає те саме, оскільки слово за встановленням означає те, що означене поняттям розуму" [2, 591].

Тут англійський філософ, трактуючи Аристотеля, твердить, що і Аристотель, і його коментатори, нібито вважали, що відому дефініцію слова "nota passionum animae" треба розуміти не як те, що слово означає уявлення душі, а як те, що слово шляхом міжлюдської конвенції твориться паралельно до поняття для означення речі, яка в розумі позначається поняттям, а в мові – словом. Отже, якщо Аристотелеве розуміння значення можна схематизувати відрізком прямої з трьома послідовно розміщеними точками: річ, поняття, слово, в якій напрямок інтенції значення скеровується з останнього до першого, тобто слово означає поняття, а поняття означає річ, то у В. Оккама така схема матиме форму трикутника, в якому річ, поняття і слово будуть точками, кожна з яких якимось пов'язана з іншими двома точками. Річ пов'язана з поняттям і словом тим, що *обидва* її означають: поняття позначає річ в розумі, а слово – в мові. Слово і поняття пов'язані між собою тим, що вони означають одну і ту ж річ, тільки *поняття* її означає за природою, а *слово* – за домовленістю. Якщо поняття змінює своє значення, то й слово теж його міняє. Тому В. Оккам наголошує на схожості між речами та знаками [6, 527].

В. Оккам не був найпершим мислителем, який заперечив традиційні міркування Аристотеля. Ще Роджер Бекон (1220-1292) писав про те, що слова означають речі, а не поняття [4, 18]. Однак важко сказати, що В. Оккам щось перейняв від Р. Бекона. В. Оккам перебував радше в ідейній близькості з Іваном Дунстом Скоттом.

Також В. Оккам не приймає Аристотелевого розрізнення між вимовленими і написаними словами. В Аристотеля вимовлені слова означають поняття, а написані слова графічно позначають вимовлені. У В. Оккама і вимовлені, і написані слова означають речі. Англійський вчений, натомість, провидить розмежування між словами, які мають значення самі по собі, і словами, які отримують значення тільки у зв'язку з іншими словами, тобто "не мають визначеного значення" [2, 592]. Перший вид слів він називає категоріальними, позаяк ними позначаються якісь аспекти дійсності, які схоплюються котроюсь із категорій таблиці Аристотеля. До категоріальних термінів належать передовсім іменники. Другий різновид слів він називає синкатегоріальними термінами, оскільки вони самостійно не означають ні жодної речі, ні аспекту дійсності, а отримують своє значення тільки у зв'язку з

категоріальними термінами. До синкатегоріальних термінів належать такі частини мови як артиклі, прийменники, частки, тощо. Їх завданням є уточнювати значення категоріальних, проте вони не можуть бути самостійними термінами судження та умовиводу.

Оскільки В. Оккам розглядав проблему значення передовсім у контексті формальної логіки, зокрема силогістики, то для нього важливим було вивчення значення слова як терміну судження та умовиводу. Для виконання цього завдання він розробив цікаву концепцію про суппозицію термінів. "Суппозиція термінів полягає в тому, що слово сприймається так, як воно впливає зі зв'язку слів речення" [3, 23]. Одне і те ж категоріальне слово може змінювати своє значення відповідно до того, в сукупності з якими словами воно пов'язане в реченні. Наприклад, слово "віслюк" має зовсім різні значення у реченнях "Віслюк – це ссавець", "Віслюк – це іменник" та "Віслюк – це вперта людина". Значення слова "віслюк" у кожному з наведених речень є іншим тільки тому, що воно у цих реченнях пов'язане з іншими словами.

Для В. Оккама, який особливо ретельно досліджував силогістику, такі зміни значення були особливо важливими. Якщо, наприклад, перші два з наведених суджень використати як засновки умовиводу, то отримаємо силогізм "Віслюк – це ссавець. Віслюк – це іменник. Отже, деякі іменники є ссавцями". Це простий категоричний силогізм третьої фігури правильного модусу *darapti*, який з двох загально-стверджувальних засновків дає частково-стверджувальний висновок. Незважаючи на те, що наведений умовивід відповідає майже всім правилам термінів і засновків силогізму та правилам своєї фігури силогізму, його висновок хибний. Причиною помилки є те, що слово "віслюк" у кожному зі засновків використовується в іншому значенні. Таку помилку в логіці прийнято називати "*quaternio terminorum*" (почетверіння термінів). При такій помилці середній термін, тобто термін, який присутній в обох засновках, але відсутній у висновку, виражається одним словом, однак позначає два різні поняття. Внаслідок цього в силогізмі є не три поняття, як потрібно, а чотири.

В логіці Аристотеля легше було уникнути помилки *quaternio terminorum*, оскільки в цього філософа слово позначає поняття, а тому ця помилка унеможливилася тоді, коли той, хто будує силогізм чітко розмежовував поняття і не допускав плутанини понять і слів. У В. Оккама слова, хоч і пов'язані з поняттями, все ж самостійно позначають речі. Отже, їх використання у силогізмі повинно регулюватися окремими правилами. Для виведення таких правил необхідно класифікувати набір потенційних значень слова, які воно набирає у зв'язку з іншими словами в реченні, тобто модуси суппозиції.

В. Оккам розрізняє кілька суппозицій. Основною є персональна суппозиція, тобто суппозиція, в якій "слова використовують задля значення, для якого вони створені" [4, 22]. При персональній суппозиції слово означає річ. Така суппозиція є основною, а всі інші є похідними від неї. Назва цього виду суппозиції (персональна) не є до кінця зрозумілою. Ганс Крамль твердить, що ця назва походить від тринітарного богослов'я (богослов'я Святої Трійці). Кожна з трьох Осіб (персон) Божих суппонує (скеровує на себе) мовлення про Бога, себто слово "Бог" рівнозначно вказує на кожна з персон Божих [4, 23]. Саме ці богословські корені дали підставу для назви основного різновиду суппозиції.

Іншу різновидність суппозиції називають матеріальною суппозицією. Тут слово означає не річ, для означення якої воно створене, а себе самого. Так, у реченні "Стіл складається з чотирьох букв" слово "стіл" використовується для означення не відповідного предмету меблів, а самого слова "стіл". Такий різновид суппозиції використовується при лінгвістичному аналізі лексичних одиниць.

Третім модусом суппозиції є використання слова у переносному значенні, тобто тоді, коли якимось словом називається предмет, який не належить до обсягу того поняття, яке пов'язується з цим словом, але який своїми несуттєвими характеристиками схожий до предметів, які позначаються цим словом при персональній суппозиції. Наприклад, у реченні "Віслюк – це вперта людина" слово "віслюк" використовується у переносному значенні. Воно в наведеному використанні означає себе самого.

Виходячи з міркувань про суппозицію, В. Оккам виводить правило побудови істинних суджень і умовиводів, відповідно до якого істинними є тільки такі судження і умовиводи, в яких суб'єкти і предикати використовуються в однаковому модусі суппозиції. Якщо суб'єкт використовується у персональній суппозиції, то й предикатом потрібно послуговуватися у персональній суппозиції; якщо ж суб'єкт отримує своє значення в рамках матеріальної суппозиції, то й значення предиката також потрібно відшукувати у матеріальній суппозиції.

Наприклад, силізм "Всі люди смертні. Сократ – людина. Отже, Сократ смертний" є правильним простим категоричним силізмом першої фігури модусу *barbara*, як і умовивід цього ж різновиду "Всі іменники є словами. "Сократ" – це іменник. Отже, "Сократ" є словом". Обидва умовиводи дають істинні висновки, оскільки їх терміни протягом усього міркування зберігають однакову суппозицію. Якщо б у різних судженнях умовиводу терміни мали різні суппозиції, то умовивід був би хибним, незважаючи на дотримання всіх правил побудови силізму.

Ці міркування В. Оккама отримали назву "ідентичної теорії істини". Ідентичність у назві цієї теорії означає не вимогу ідентичності суб'єкта і предиката судження, а необхідність ідентичності суппозицій, в яких вони в цьому судженні використовуються.

Середньовічній філософії була відомою проблема двозначності слова "значення". Відтоді цей термін уточнюється шляхом розрізнення екстенсії та інтенсії. Екстенсія – це предмет, який позначається певним терміном. Слово "extension" латинського походження, і в латині, як і в багатьох західноєвропейських мовах (німецька, англійська, французька, тощо) означає "поширення". У вузькому значенні воно означає поширення значення слова на всіх індивідів певної множини. Інтенсія – це людське суб'єктивне уявлення про річ, яке позначається словом [5]. Готльоб Фреге ввів паралельну німецьку термінологію: для позначення екстенсії він використовував термін "Bedeutung" (значення), а інтенсії – "Sinn" (зміст).

В. Оккам не розрізняв екстенсію та інтенсію. Однак ці терміни можуть допомогти глибше зрозуміти оккамівські семантичні ідеї. Значенням слова і поняття в ученні англійського мислителя є екстенсія, тобто річ, яка позначається словом. Інтенсії він, натомість, відмовляє у статусі значення.

Підсумовуючи короткий аналіз семіотики В. Оккама, спробуємо систематизувати його думки у кількох тезах. Отож, по-перше, В. Оккам базує розуміння значення на традиційному вченні Аристотеля, викладеному у першій главі "Герменевтики", відповідно до якого вимовлене слово означає уявлення, яке залишається в душі внаслідок дії на неї речей навколишнього світу, а писане слово служить для означення вимовленого. Однак В. Оккам тлумачить ці думки Аристотеля по-новому, твердячи, що слово – як вимовлене, так і писане – означає не уявлення про річ, а саму річ. Саме це, як він пише, мав на увазі Аристотель та його інтерпретатори. Слово, хоч і не означає уявлення, втім перебуває з ним у тісному зв'язку, внаслідок якого зміна уявлення про річ призводить до зміни значення слова.

По-друге, В. Оккам повністю погоджується з Аристотелем щодо природи встановлення значення слова. Як і Аристотель, В. Оккам дотримується думки, що значення присвоюється слову не об'єктивно, тобто на основі його впливання з природи речі, а конвенційно-суб'єктивно, тобто шляхом домовленості між мовцями щодо використання слова в певному значенні.

По-третє, В. Оккам проводить розмежування між категоріальними та синкатегоріальними термінами. Перші мають самостійне значення, тобто вони щось означають як у зв'язку з іншими словами, так і незалежно від них. Другі, натомість, мають значення тільки у зв'язку з категоріальними термінами, а, окремо взяті, вони позбавлені будь-якого змістового навантаження.

По-четверте, В. Оккам здійснює цікавий аналіз зміни значення слова внаслідок його зв'язку з іншими словами. Слово, на думку вченого, може означати річ, себе самого та використовуватися у переносному значенні. Залежно від контакту з іншими словами слово відіграє у судженні та умовиводі іншу роль. Проблема суппозиції в дослідженнях

англійського філософа має центральне місце та розглядається в контексті його силогістики. Підсумком його аналізу проблеми супозиції стала ідентистська теорія істини.

В дослідженнях творчості В. Оккама в царині лінвофілософії та семіотики залишається ще низка нерозв'язаних питань, серед яких ідейний зв'язок його філософії з міркуваннями Івана Дунса Скотта, можливість впливу творів Роджена Бекона на його думки, можлива наявність маловідомих попередників та однодумців. Ці прогалини відкривають широкий спектр подальших досліджень

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. Том 2. – Москва: Издательство социально-экономической литературы "Мысль", 1978. – 687 с.
2. Оккам У. Сочинения (отрывки). // Хрестоматія з курсу історії середньовічної літератури. Частина друга: Схоластика. / Біленко Тетяна (укладачка). – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДРУ, 2008. – 600 с.
3. Kälın B. Logik und Metaphysik. – Sarden: Selbstverlag des Benediktinerkollegiums, 1940. – 453 S.
4. Kraml H., Leibold G. Wailhelm von Ockam. – Münster: Aschendorf Verlag, 2003. – 144 S.
5. Putnam H. Die Bedeutung von "Bedeutung". / Herausgegeben und übersetzt von W. Srohn. – Frankfunrt am Main: Vittorio Klostermann, 1979. – 100 S.
6. Stöckl U. Lehrbuch der Geschichte der Philosophie. – Mainz: Verlag von Franz Rirchheim, 1875. – 947 S.

Шенетяк Олег Михайлович – кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії та кафедри практики німецької мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.